

Maciej A. Pieńkowski

Wojskowe Biuro Historyczne

ORCID: 0000-0003-4687-3352

**STAROPOLSKA SZTUKA WOJENNA W BADANIACH
PRACOWNIKÓW WOJSKOWEGO BIURA HISTORYCZNEGO:
ANTONIEGO HNIŁKI I WACŁAWA LIPIŃSKIEGO**

**Old Polish art of war in the research of Antoni Hniłko
and Waclaw Lipiński of the Military History Bureau**

Summary: The article describes the scientific activity of Antoni Hniłko (1885–1945?) and Waclaw Lipiński (1896–1949) in the field of the Old Polish art of war. Although they were not peers, both went through a similar path of professional and academic development. After graduating from the Jagiellonian University, they were employed by the Military History Bureau and published findings that still remain valid despite the progress in the field. As alumni of the so-called New Kraków Historical School, having attended the seminars of Wiktor Czermak, Waclaw Sobieski and Stanisław Kutrzeba, they reached a high level of scientific skills and addressed topics that had been neglected. Lipiński was particularly successful in this regard, as his dissertation on the Smolensk campaign of 1632–1634 is notable for a modern approach to the methodology of military history research.

Keywords: research, military, army, historiography, methodology

Słowa kluczowe: badania, wojskowość, armia, historiografia, metodyka

Działalność badawcza w obszarze dziejów wczesnonowożytnych mjr. Antoniego Hniłki i ppłk. Wacława Lipińskiego, przyniosła polskiej historiografii kilka cennych opracowań związanych z problematyką polskiej wojskowości XVII w. Wnieśli oni wkład nie tylko w faktografię okresu panowania dwóch ostatnich polskich Wazów: Władysława IV i Jana Kazimierza, ale także w metodykę badań wojskowych. Pomimo tego, że nie byli rówieśnikami, w ich życiu oraz pra-

cy naukowej można dostrzec wyraźne paralele. Celem niniejszego artykułu jest podsumowanie wkładu obydwu historyków w badania nad wojskowością doby nowożytnej w ujęciu najnowszej historiografii odnoszącej się do wojskowości Rzeczypospolitej XVII w.

Odrodzenie państwa polskiego w 1918 r. otworzyło nowy okres w historiografii wojskowej, co wiązało się nie tylko z potrzebą prowadzenia badań, ale również z koniecznością edukowania żołnierzy odbudowywanego Wojska Polskiego¹. Niepodległość dawała możliwości uprawiania nauki w nieporównywalnie większym zakresie, niż w okresie zaborów (z wyjątkiem zaboru austriackiego po 1867 r.). Stwarzało to pole dla zawodowych żołnierzy do uprawiania historii w ramach specjalnie powołanych instytucji wojskowych, choć w celu uzyskania stopni i tytułów naukowych musieli oni kształcić się na uczelniach cywilnych².

Wojsko dość szybko wprzęgnęło badania nad wojskowością do oficjalnej struktury administracyjnej armii, najpierw w postaci Sekcji Naukowej Ministerstwa Spraw Wojskowych, a później Instytutu Historyczno-Wojskowego Sztabu Generalnego. Po wojnie polsko-sowieckiej w 1921 r., przemianowano go na Wojskowy Instytut Naukowo-Wydawniczy, którym od 1918 r. kierował energicznie i skutecznie płk Waław Tokarz. Równolegle, od 1918 r. w Sztabie Generalnym funkcjonowała Sekcja Historyczno-Wojskowa. Cztery lata później jej nazwę zmieniono na Biuro Historyczne Sztabu Generalnego, ostatecznie przekształcone w 1927 r. w Wojskowe Biuro Historyczne³. Wymienione placówki walnie przyczyniły się do rozwoju nauki historyczno-wojskowej. W pierwszej kolejności wiązało się to z ujednoczeniem słownictwa wojskowego stosowanego w publikacjach naukowych oraz wytyczenie kryteriów warsztatu badawczego, mających gwarantować wysoki poziom merytoryczny przygotowywanych opracowań. Większość prac, która powstała na początkach lat 20., obejmowała swoim zakresem chronologicznym okres powstań narodowych oraz istnienia Księstwa Warszawskiego, co jest zrozumiałe w kontekście bojów o granice w latach 1918–1920⁴. Wojskowość staropolska, relatywnie odległa i traktowana przez ówczesną periodyzację dziejów jako „wczesnonowożytna”, a zarazem wymagająca pod względem źródłowym, nie była traktowana priorytetowo, choć ukazało się wówczas kilka cennych rozpraw, które

¹ B. Miśkiewicz, *Polska historiografia wojskowa*, Poznań 1996, s. 147.

² J. Maroń, *O osobliwościach polskiej historiografii wojskowej*, Wrocław 2013, s. 60.

³ Zob. W.K. Roman, *Centralne Archiwum Wojskowe 1918–1998: tradycje, historia, współczesność służby archiwalnej Wojska Polskiego*, Toruń 2009; A. Ajnenkiel, *Wojskowy Instytut Historyczny – dzieje, aktualna sytuacja i perspektywy*, [w:] *Stan i perspektywy rozwoju historii wojskowej w Polsce. III Ogólnopolskie Forum Historyków Wojskowych, Toruń 5–6 grudnia 1996*, red. W. Rezmer, Z. Karpus, Toruń 1997, s. 15–30.

⁴ Wokół tych zagadnień oscylują wszystkie numery „Bellony” z pierwszy lat istnienia czasopisma.

niewątpliwie przyczyniły się do wzrostu zainteresowania tą tematyką. Szlaki na tym kierunku przecierał jeden z bohaterów niniejszego artykułu Antoni Hniłko (1885–1945 lub później).

Należy podkreślić, że jego postać nie została zapomniana, choć dopiero niedawno Hniłko doczekał się bardziej szczegółowego opracowania⁵. Jako historyk, położył zasługi w zakresie numizmatyki oraz dziejów skarbowości, a ponadto kontynuował badania Tadeusza Korzona nad wojskowością polską połowy XVII w. i Wiktora Czerbaka na temat kampanii wojsk polsko-litewskich prowadzonych na terenach wschodnich przeciwko wojskom rosyjsko-kozackim⁶. Hniłko interesował się także funkcjonowaniem artylerii koronnej w okresie od połowy XVII w. do upadku Rzeczypospolitej.

Urodził się w Krzeszowicach 8 czerwca 1885 r. Nie pochodził z rodziny zamożnej, ani wykształconej. Uczęszczał do III Gimnazjum im. Sobieskiego w Krakowie, po czym w latach 1904–1907 był studentem prawa UJ, osiągając dobre wyniki. Fakultetu tego nie ukończył z przyczyn materialnych⁷. Po odbyciu rocznej służby ochotniczej w Landsturmie (13. Galicyjski Pułk Piechoty), Hniłko został studentem Wydziału Filozoficznego UJ z myślą o podjęciu w przyszłości pracy w zawodzie nauczyciela historii. W trakcie studiów napisał kilka prac seminaryjnych, zdradzających jego zainteresowania numizmatyką. W latach 1910–1911 przygotował w tym obszarze pod kierunkiem W. Czerbaka cztery rozprawy seminaryjne: *Ceny i pieniądze w Księżce Henrykowskiej*, *Moneta świdnicka w Polsce*, *Tytus Liwiusz Boratyni w latach 1617–1668* oraz *Zamknięcie działalności mincarskiej Tytusa Liwiusza Boratyniego*, nawiązujące do dorobku Adama Szelańskiego i Walerego Kostrzębskiego⁸. Wprawdzie żaden z wymienionych

⁵ Hniłko posiada biogram w *Polskim słowniku biograficznym (PSB)*, zob. J. Pachoński, *Hniłko Antoni*, [w:] *PSB*, t. 9, 1960–1961, s. 552. Wspominają o nim w badaniach nad historią historiografii B. Miśkiewicz, *Polska historiografia...*, s. 286, a także J. Maroń, *O osobliwościach...*, s. 23, 60, 227–228. Niedawno ukazała się w niewielkim nakładzie biografia Hniłki (i jego dwóch braci) z wykorzystaniem archiwum rodzinnego, zob. D. Strojnowska, K. Klocek, *Bracia Hniłkowie*, Kraków 2008. Zob. również A. Tuliński, *Oficerowie Biura Historycznego i Wojskowego Biura Historycznego w latach 1922–1939*, cz. 2, „Przegląd Historyczno-Wojskowy” („PHW”) 2020, nr 2, s. 171–172.

⁶ Zob. Nagielski, *Kampania cudnowska 1660 roku*, [w:] *Studia z dziejów Rzeczypospolitej z Państwem Moskiewskim w XVI–XVII wieku*, red. K. Bobiatyński, P. Gawron, M. Nagielski, Zabrze 2013, s. 290.

⁷ J. Pachoński, *Hniłko Antoni...*, s. 552; D. Strojnowska, K. Klocek, *Bracia Hniłkowie...*, s. 18.

⁸ Warszawa, Centralne Archiwum Wojskowe Wojskowego Biura Historycznego (CAW-WBH), sygn. 573+4072, Akta Personalno-Odnaczeniowe (APO), *Hniłko Antoni*, Indeksy studenckie z Wydziału Filozoficznego UJ. Zob. A. Szelański, *Pieniądz i przewrót cen w Polsce w XVI i XVII w.*, Lwów 1902; W. Kostrzębski, *Jan Thamm, probierz pełniący obowiązki mincmistrza w mennicy krakowskiej od 1655 do 1658 roku. Przyczynek do historii mennicy za Jana Kazimierza*, „Wiadomości Numizmatyczno-Archeologiczne” 1896, nr 2, s. 41–47; W. Kostrzębski, *Niektóre wiadomości o mennicach za Jana Kazimierza*, „Wiadomości Numizmatyczno-Archeologiczne” 1898, nr 3, s. 433–445.

tekstów nie dotyczył bezpośrednio problematyki wojskowej, to warto zauważyć, że Hniłko już wówczas wykazywał wyraźne zaciekawienie wypełnionym wojnami okresem panowania Jana Kazimierza, znajdując zatrudnienie w krakowskim Muzeum Narodowym, w oddziale Emeryka Hutten-Czapskiego. W latach 1912–1914 Hniłko opublikował na łamach „Wiadomości Numizmatyczno-Archeologicznych” kilka artykułów, w tym tekst *Mennica krakowska w rękach Szwedów w r. 1655–1658*, omawiający okupację mennicy przez wojska szwedzkie w dobie potopu. Warto odnotować, że w 1914 r. wziął udział w „Pierwszym zjeździe numizmatyków polskich w Krakowie”, gdzie wygłosił referat: *Przesilenie monetarne za czasów Jana Kazimierza*⁹. W tym czasie miał już przygotowaną rozprawę doktorską na temat dziejów monety w Polsce, którą złożył na UJ w 1917 r. Nie obronił jej, gdyż w Krakowie oraz w całej Galicji, trudno było znaleźć specjalistę mogącego podołać wymaganiom recenzyjnym, co zmuszało władze do ściągnięcia odpowiedniego badacza z Wiednia. Zakończenie I wojny światowej i rozpad Austro-Węgier skutecznie zablokowały Hniłce możliwość doktoryzowania się. Pomimo tego, jego przewód został zamknięty, na prośbę samego zainteresowanego, dopiero w 1938 r.¹⁰

Trzy lata, od momentu udziału w zjeździe numizmatyków do złożenia doktoratu, Hniłko poświęcił służbie w Legionach Polskich, co wywarło istotny wpływ na jego życie, gdyż na zawsze związał się z zawodową służbą wojskową, odchodząc z Legionów w stopniu chorążego. W 1918 r. Hniłko został internowany przez Austriaków, zaś w roku następnym wstąpił w szeregi Wojska Polskiego. Jako niezdatny do służby frontowej – z powodu choroby serca – został w październiku przydzielony do Departamentu Naukowo-Szkolnego Instytutu Wojskowo-Naukowego MSW¹¹. Ułatwiło mu to (już w stopniu majora) w 1922 r. opublikowanie i przetłumaczenie z łaciny na polski *Bello Polono-Moschicum ad Czudnów* z rękopisu Biblioteki Ossolińskich we Lwowie, gdzie we wstępie Hniłko polemizował co do autorstwa dzieła z W. Cermakiem, stwierdzając że wyszło ono spod pióra hetmana polnego i marszałka wielkiego koronnego Jerzego Sebastiana Lubomirskiego¹². Relacja została wydana przez Wydawnictwo Referatu Historyczno-Wojskowego. Otworzyła ona w dorobku Hniłki etap badań nad kampanią 1660 r., aczkolwiek nadal zajmował się on także innymi zagadnieniami.

⁹ D. Strojnowska, K. Klocek, *Bracia Hniłkowie...*, s. 58–59.

¹⁰ Wnioski z dyskusji z prof. Przemysławem Żukowskim podczas konferencji „Klio w mundurze. Historiografia wojskowa w dwudziestolecu międzywojennym”, zorganizowanej przez Instytut Historii Nauki PAN oraz Uniwersytet Pedagogiczny w Krakowie w dniach 22–23 października 2020 r. Zob. także Warszawa, CAW-WBH, sygn. 573+4072, APO, *Hniłko Antoni*, życiorys.

¹¹ D. Strojnowska, K. Klocek, *Bracia Hniłkowie...*, s. 63.

¹² *Wojna polsko-moskiewska pod Cudnowem, odprawiona za panowania króla Jana Kazimierza pod wodzą Stanisława Potockiego, wojewody krakowskiego i Jerzego Lubomirskiego, marszałka koronnego w roku Pańskim 1660*, oprac. A. Hniłko, Warszawa 1922.

W 1923 r. Hniłko wydał książkę *Włosi w Polsce*, omawiającą życie i działalność Boratyniego¹³. Poruszył w niej zagadnienia Związku Święconego i Związku Braterskiego, powstałych w latach 1661–1663 z inicjatywy wojska koronnego i litewskiego, w związku z zaległościami w żołdzie. Szczegółowe omówienie życiorysu Boratyniego, a także dokładne przedstawienie dziejów monety za Jana Kazimierza, Bartosz Dziewanowski-Stefańczyk, autor najnowszego opracowania dotyczącego tej problematyki, stawia obok dorobku Romana Rybarskiego i A. Szelańskiego¹⁴. Jednakże fachowość Hniłki była dostrzegana już w okresie jego pracy w Instytucie Naukowo-Wydawniczym. W 1923 r. płk Tokarz zwrócił się do niego z prośbą o przygotowanie monografii z historii wojskowości na wybrany temat, jako „wybitnego znawcy czasów Władysława IV i Jana Kazimierza”¹⁵. Sam zainteresowany określił później swoją specjalizację jako „wojskowość, bibliotekoznawstwo i archiwistyka”¹⁶.

Działalność naukowa wiązała się również z rozwojem zawodowym. W 1922 r. Hniłko rozpoczął pracę w Muzeum Wojska Polskiego, gdzie przez rok zastępował dyrektora płk. Bronisława Gembarzewskiego, a następnie w 1924 r. został zatrudniony w Archiwum Wojskowym w charakterze kustosa. W 1927 r. Archiwum stało się częścią Wojskowego Biura Historycznego, gdzie major pracował do 1933 r. Charakter pracy umożliwił mu rozwijanie warsztatu badawczego¹⁷. W 1929 r. na łamach „Przeglądu Historyczno-Wojskowego” Hniłko opublikował artykuł *Bitwa pod Słobodyszczem w r. 1660*, zaś dwa lata później książkę *Wyprawa cudnowska w 1660 r.*¹⁸ Na przydatność tej rozprawy zwrócił uwagę Jan Wimmer. We wstępie do drugiego wydania swojej monografii *Wojsko polskie w drugiej połowie XVII w.*, podkreślił, że nowe opracowanie bitwy cudnowskiej autorstwa Romualda Romańskiego z serii „Historyczne Bitwy Bellony” z 1996 r., niczego nie wniosło do ustaleń przedwojennego historyka¹⁹. Również praca Łukasza Ossolińskiego *Cudnów-Słobodyszcze 1660* z 2006 r., napisana zresztą językiem publicystycznym, tylko w niewielkim stopniu skorygowała niektóre informacje podane przez Hniłkę, głównie odnośnie liczebności walczących stron, zwłaszcza armii rosyjsko-kozackiej²⁰. Jego dzieło jest zatem wciąż aktu-

¹³ A. Hniłko, *Włosi w Polsce. Tytus Liwiusz Boratyni. Dworzanin króla Jana Kazimierz. Minicarz i uczonec*, cz. 1, Kraków 1923.

¹⁴ B. Dziewanowski-Stefańczyk, *Pieniądz w służbie króla i Rzeczypospolitej. Polityka monetarna w dyskursie sejmowym w latach 1658–1668*, Warszawa 2020, s. 8.

¹⁵ D. Strojnowska, K. Klocek, *Bracia Hniłkowie...*, s. 80.

¹⁶ Warszawa, CAW-WBH, sygn. 573+4072, APO, *Hniłko Antoni*, karta ewidencyjna.

¹⁷ D. Strojnowska, K. Klocek, *Bracia Hniłkowie...*, s. 75; J. Pachoński, *Hniłko Antoni...*, s. 552.

¹⁸ A. Hniłko, *Bitwa pod Słobodyszczem, w r. 1600*, „PHW” 1929, nr 2, s. 193–206; A. Hniłko, *Wyprawa cudnowska w 1660 r.*, Warszawa 1931; wyd. 2, Oświęcim 2012.

¹⁹ J. Wimmer, *Wojsko polskie w drugiej połowie XVII w.*, Oświęcim 2013, s. 10; R. Romański, *Cudnów 1660*, Warszawa 1996.

²⁰ Ł. Ossoliński, *Cudnów-Słobodyszcze 1660*, Zabrze 2006.

alne, co znajduje odzwierciedlenie w opracowaniach naukowych ostatnich lat, pióra Jerzego Maronia i Mirosława Nagielskiego²¹. Niewątpliwą zasługą majora było wnikliwe (biorąc pod uwagę zachowaną bazę źródłową) odtworzenie przebiegu walk, a także składu armii koronnej, w tym wyodrębnienie wojsk autoramentu narodowego i cudzoziemskiego. Należy również podkreślić, że Hniłko uwypuklił w większym stopniu rolę J. Lubomirskiego, jako wodza potrafiącego koordynować na polu bitwy wszystkie rodzaje broni. Docenienie hetmana polnego, jest tym cenniejsze, że spod ręki Lubomirskiego wyszło wielu wybitnych oficerów, w tym przyszły król Jan III²². Autor gorzko podsumował kampanię cudnowską, konstatując że choć przyniosła ona rozstrzygnięcie w ujęciu strategicznym pomyślnie dla wojsk koronnych to nie została wykorzystana politycznie z powodu załamania finansowego kraju²³. Istotne, że Hniłko postawił w kontekście tego ostatniego zagadnienia ważny postulat badawczy dotyczący potrzeby pochylenia się nad skarbowością i stanem finansów Rzeczypospolitej drugiej połowy XVII w., co jeszcze przed wojną znalazło odzwierciedlenie w opracowaniu R. Rybarskiego²⁴.

W omawianym okresie major opublikował także inne cenne artykuły. Warto w tym miejscu wspomnieć o odnalezionym przez niego szkicu bitwy pod Kircholmem autorstwa inżyniera Józefa Naronowicza-Narońskiego²⁵. Odkrycie to przyczyniło się nie tylko do weryfikacji liczebności wojsk szwedzkich i Rzeczypospolitej, ale przede wszystkim do wysunięcia nowych hipotez dotyczących szyku i ustawienia obydwu armii względem Dźwiny, co podkreślali znawcy tej tematyki: Jerzy Teodorczyk, Henryk Wisner i ostatnio Mariusz Balcerek²⁶. W 1933 r. Hniłko napisał także do „Przeglądu Historyczno-Wojskowego” dwa

²¹ J. Maroń, *Wokół teorii rewolucji militarnej. Wybrane problemy*, Wrocław 2011, s. 96; J. Maroń, *Kluszyń i Cudnow a operacyjny wymiar wojny w epoce wczesnonowoczesnej*, [w:] *Studia z dziejów Rzeczypospolitej...*, s. 278–289; M. Nagielski, *Kampania cudnowska 1660 roku*, [w:] *Studia z dziejów Rzeczypospolitej...*, s. 290–314.

²² A. Hniłko, *Wyprawa cudnowska...*, s. 102–103; zob. na temat kadry oficerskiej armii koronnej końca panowania Jana Kazimierza i w okresie panowania króla Michała, Z. Hundert, *Między buławą a tronem. Wojsko koronne w walce stronnictwa malkontentów z ugrupowaniem dworskim w latach 1669–1673*, Oświęcim 2014.

²³ Taki sam wniosek wysunął także M. Nagielski, *Kampania cudnowska...*, s. 314.

²⁴ Zob. R. Rybarski, *Skarb i pieniądz za Jana Kazimierza, Michała Korybuta i Jana III*, Warszawa 1939; wyd. 2, Oświęcim 2015.

²⁵ A. Hniłko, *Józefa Naronowicza-Narońskiego plan bitwy pod Kircholmem z r. 1659*, „PHW” 1934, nr 7, s. 126–133.

²⁶ H. Wisner, *Kircholm 1605*, Warszawa 1987, s. 102–106; J. Teodorczyk i Z. jun. Żygulski, *Dwugłós o bitwie pod Kircholmem. Historia i ikonografia*, „Rocznik Historii Sztuki” 1999, nr 24, s. 97–130; J. Teodorczyk, *Tajemnice zwycięstwa, czyli bitwa pod Kircholmem w ikonografii z XVIII w.*, „Muzealnictwo Wojskowe” 2005, nr 8, s. 373–402; M. Balcerek, *Liczebność, skład i szyk obydwu walczących stron w bitwie pod Kircholmem*, [w:] *Kircholm 1605. Zeszyty Historyczne*, red. J. Hryniewicz, Riga 2010, s. 17–44.

cenne artykuły omawiające udział artylerii koronnej w wyprawie wiedeńskiej 1683 r. oraz inwentarz arsenału w Kamieńcu Podolskim w 1789 r.²⁷ O aktualności tych prac świadczy fakt wykorzystania ich w najnowszych opracowaniach²⁸.

Artyleria cieszyła się szczególnym upodobaniem Hniłki, choć on sam służył w piechocie. Najlepiej świadczy o tym szereg biogramów jego autorstwa w *Polskim słowniku biograficznym*, obejmujących głównie oficerów artylerii, których służba przypadła na XVII i XVIII w. Wśród nich warto wymienić: Andrzeja dell'Aqua, kierownika szkoły puszkarskiej utworzonej przez Zygmunta III oraz architekta w służbie hetmana Stanisława Koniecpolskiego, który zaprojektował zamek w Podhorcach; Krzysztofa Arciszewskiego, generała artylerii koronnej w latach 1646–1650; Henryka De Beaulieu, obersztera piechoty, inżyniera; Piotra de Briona, pułkownika gwardii pieszej Jana Kazimierza; Alojzego Fryderyka Brühla, generała artylerii koronnej czy Bogusława Ernesta Denhoffa, generała artylerii litewskiej²⁹. Oprócz tego, Hniłko opublikował artykuł w „Przeglądzie Artyleryjskim” dotyczący dzieła *Archelia* autorstwa hiszpańskiego oficera służącego w armii flandryjskiej Diego Ufano, którą przetłumaczono na język polski w 1643 r.³⁰

Hniłko po zakończeniu pracy w WBH odszedł na wojskową emeryturę, a następnie w 1935 r. rozpoczął pracę w krakowskiej Izbie Skarbowej. Przed wybuchem wojny major współpracował z różnymi wydawnictwami, pisywał m.in. do „Polski Zbrojnej” i został zaproszony przez mjr. Ottona Laskowskiego do współpracy przy tworzeniu „Małej Encyklopedii Wojskowej”. Atak III Rzeszy przerwał jego pracę naukową i zmusił do konspiracji³¹.

Ppłk Wacław Lipiński (1896–1949) jest obecnie postacią rozpoznawalną, nie tylko wśród historyków. Jego działalność postrzega się głównie przez pryzmat służby wojskowej, przy uwypukleniu roli jaką odegrał w czasie obrony Warszawy w 1939 r., a także szeroko zakrojonej działalności publicystycznej, gdyż Lipiński chętnie wypowiadał się na tematy związane z wychowaniem żołnierza.

²⁷ A. Hniłko, *Przygotowanie artylerii koronnej na wyprawę 1683 r.*, „PHW” 1933, nr 6, s. 104–107; A. Hniłko, *Inwentarz cekauzu kamienieckiego z r. 1789*, „PHW” 1932, nr 5, s. 104–118.

²⁸ Zob. J. Wimmer, *Wojsko polskie...*, s. 239; T. Ciesielski, *Sprzęt artyleryjski Rzeczypospolitej Obojga Narodów w XVIII w. (do 1789 r.)*, „Zbroeznav” 2014, s. 270–289.

²⁹ Biogramy w *PSB*, zob. A. Hniłko, *Aqua Andrzej 'dell*, [w:] *PSB*, t. 1, 1935, s. 146–147; A. Hniłko, *Arciszewski Krzysztof*, [w:] *PSB*, t. 1, 1935, s. 151–154; A. Hniłko, *Beaulieu de Henryk (Deboli)*, [w:] *PSB*, t. 5, 1939–1946, s. 41; A. Hniłko, *Brion de Piotr*, [w:] *PSB*, t. 2, 1936, s. 438; A. Hniłko, *Brühl Alojzy Fryderyk*, [w:] *PSB*, t. 3, 1937, s. 13–16; A. Hniłko, *Denhoff Ernest Bogusław*, [w:] *PSB*, t. 5, 1939–1946, s. 108.

³⁰ A. Hniłko, *Nieco o artylerii polskiej XVII w. i jej słownictwie. Na podstawie „Archelii” Diego Uffana w przekładzie Jana Dekana*, „Przegląd Artyleryjski” 1925, nr 6, s. 187–197.

³¹ D. Strojnowska, K. Klocek, *Bracia Hniłkowie...*, s. 129.

O jego życiu i twórczości napisano wiele, nie ma więc potrzeby, aby w tym miejscu przedstawiać jego dokładny życiorys³².

Lipiński był młodszy od mjr. Hniłki o 11 lat i podobnie jak jego starszy kolega, związał się z Krakowem, gdyż po odbyciu służby w Legionach i Wojsku Polskim (brał udział w wyprawie wileńskiej wiosną 1919 r. oraz operacji „Zima” 1919/1920; otrzymał Order Wojskowy Virtuti Militari kl. V), został oddelegowany w 1920 r. z oddziału prasowego MSW na studia prawnicze na UJ. W 1922 r. Lipiński uzyskał stopień doktora w zakresie prawa pod opieką prof. Tadeusza Kutrzeby (rozprawy jednakże nie przedłożył), zaś dwa lata później – tak samo jak Hniłko – zakończył studia historyczne na Wydziale Filozoficznym UJ (okres służby w wojsku wliczono mu do okresu studiów), uczęszczając na zajęcia prof. Władysława Konopczyńskiego i prof. Wacława Sobieskiego³³. Słusznie więc J. Maroń widzi obydwu badaczy jako wychowanków tzw. nowej historycznej szkoły krakowskiej, która powstała wokół dwóch krakowskich profesorów³⁴. Był to z pewnością jeden z głównych powodów wykazywania przez Lipińskiego dużego zainteresowania dziejami nowożytnymi, chociaż w opracowaniach dotyczących biografii podpułkownika, chętnie eksponuje się jego wkład w badania nad powstaniem polskich formacji wojskowych oraz prace o charakterze propagandowo-oświatowym.

Lipiński, zdaniem Benona Miśkiewicza, choć wykazywał się opanowaniem metodyki badań historycznych, był przede wszystkim publicystą oddającym „swe usługi potrzebom polityczno-ideologicznym czasów mu współczesnych, nie liczącego się z żadnymi prawidłami odtwarzania dziejów”³⁵. Miśkiewicz w swojej opinii był niekonsekwentny, gdyż z jednej strony zarzucał Lipińskiemu, że jego twórczość była skierowana na zaspokojenie ambicji legionistów, a z drugiej wskazał, iż jego monografia na temat walki zbrojnej o niepodległość Polski z lat 1905–1918 została napisana zgodnie z regułami rzemiosła historycznego³⁶. Dość niepoehlebne zdanie o warsztacie naukowym Lipińskiego miał Henryk Were-

³² Z najważniejszych biografii zob. M. Gałęzowski, *Wzór Piłsudczyka, Wacław Lipiński 1896–1949. Żołnierz, historyk, działacz polityczny*, Warszawa 2001; K. Komorowski, I. Sawicka, *Wacław Lipiński. Żołnierz, historyk, publicysta*, Warszawa 1999; H. Wereszyński, *Lipiński Wacław*, [w:] *PSB*, t. 17, 1972, s. 401–402.

³³ M. Gałęzowski, *Wzór Piłsudczyka...*, s. 41; K. Komorowski, I. Sawicka, *Bracia Hniłkowie...*, s. 26–41; Warszawa, CAW-WBH, sygn. 6380+3970, APO, *Wacław Lipiński*, przebieg służby i karta ewidencyjna, bp.

³⁴ J. Maroń, *Pogmatwana genealogia. O warszawskiej szkole historyczno-wojskowej*, „Rocznik Biblioteki Uniwersyteckiej” 2013, t. 1, s. 258–259.

³⁵ B. Miśkiewicz, *Polska historiografia...*, s. 274.

³⁶ B. Miśkiewicz, *Polska historiografia...*, s. 271. Do dzisiaj praca ta niewiele straciła na aktualności i jest uważana za szczytowe osiągnięcie Lipińskiego w zakresie badań nad tym okresem, zob. *Walka zbrojna o niepodległość Polski 1905–1918*, Warszawa 1931; najnowsze wydanie, Warszawa 2016.

szyński, autor jego biogramu w *Polskim słowniku biograficznym* stwierdzając, że był on „raczej publicystą niż historykiem”³⁷.

Na takim postrzeganiu Lipińskiego zaważył przede wszystkim fakt zaliczania go do grona zagorzałych piłsudczyków. Tymczasem postrzeganie jego dorobku jedynie przez pryzmat stosunku do osoby Piłsudskiego budzi wątpliwości. Lipiński naraził się w środowisku historyków wojskowości brakiem obiektywizmu w ocenie postaci Komendanta, zwłaszcza w hagiograficznej biografii *Wielki Marszałek*, a także krytyką pod adresem W. Sobieskiego za to, że ten w swojej pracy *Histoire de la Pologne*, napisał iż autorem planu bitwy warszawskiej był gen. Maxime Weygand³⁸. Lipiński podniósł, że Sobieski bezkrytycznie powtórzył wyłansowaną przez związanego z Narodową Demokracją Stanisława Strońskiego tezę, że pomysłodawcą manewru znad Wieprza był Francuz, całkowicie pomijając myśl strategiczną Naczelnego Wodza. Uważał on, że Sobieski dopuścił się fałszu w imię zdyskredytowania Piłsudskiego w oczach zachodniego czytelnika. Niektórzy historycy oraz publicyści uważali, że recenzja Lipińskiego przyczyniła się do śmierci krakowskiego profesora, choć jak zauważa M. Gałęzowski głównym sprawcą nieszczęścia była likwidacja Katedry Historii Powszechnej na UJ, którą Sobieski kierował³⁹.

Warto dodać, że Miśkiewicz dostrzegł wkład Lipińskiego w historiografię nowożytną podkreślając, że artykuły dotyczące wojny smoleńskiej miały wysoki poziom merytoryczny, odznaczając się właściwą interpretacją źródeł⁴⁰. Z drugiej strony popełnił istotny błąd przypisując mu dorobek Ukraińca Wiaczesława Łypynskiego, który zajmował się dziejami Rusi i Kozaczyzny, w tym powstaniem Bohdana Chmielnickiego⁴¹, jakkolwiek Lipiński tylko jednokrotnie zabrał głos w sprawach ukraińskich, odnosząc się do skutków wojen kozackich w kontekście współczesnych mu relacji polsko-ukraińskich⁴². Błąd Miśkiewicza o tyle dziwi, że jeszcze w okresie międzywojennym Aleksander Bocheński uczulał, aby nie mylić przywołanych badaczy – ich dorobek odróżniano także później, o czym najlepiej świadczą prace powstałe na temat ukraińskiego historyka⁴³.

³⁷ H. Wereszyński, *Lipiński Wacław...*, s. 401.

³⁸ Zob. W. Lipiński, *Wielki Marszałek*, Warszawa 1936.

³⁹ Zob. M. Miśkiewicz, *Polska historiografia...*, s. 268–269; P. Stawecki, *General Marian Kukiel jako szef Biura Historycznego Sztabu Generalnego i jego konflikt z marszałkiem Józefem Piłsudskim w 1925 r.*, „Przegląd Historyczny” 1987, r. 78, nr 3, s. 493–516; M. Gałęzowski, *Wzór Piłsudczyka...*, s. 56–57.

⁴⁰ M. Miśkiewicz, *Polska historiografia...*, s. 273.

⁴¹ M. Miśkiewicz, *Polska historiografia...*, s. 273–274.

⁴² W. Lipiński, *Spuścizna po wojnach kozackich, a chwila dzisiejsza*, „Rząd i Wojsko” 1920, nr 24, s. 12–14.

⁴³ Zob. A. Bocheński, S. Łoś, W. Bączkowski, *Problem polsko-ukraiński w ziemi czerwińskiej*, Warszawa 1939; M. Filipowicz, *Gente Polonus Natione Ruthenus: Wiaczesław Łypynskij [Wacław Lipiński] 1882–1931*, „Tygodnik Powszechny” 1992, nr 34, s. 8; M. Filipowicz, *Spuścizna*

W bardziej wyważony sposób dorobek Lipińskiego potraktował M. Nagielski, stwierdzając, że – pomimo kultywowania postaci Naczelnego Wodza – był on historykiem posiadającym wszechstronny warsztat badawczy, zaś jego prace naukowe są rzetelne i dopracowane, zwłaszcza te dotyczące okresu staropolskiego⁴⁴. Lipiński rozpoczął badania w tym kierunku wraz z rozpoczęciem pracy dla WBH w 1927 r., najpierw w charakterze referenta, a później kierownika referatu formacji polskich, gdzie odpowiadał za tworzenie opracowań obejmujących chronologicznie okres do końca I wojny światowej⁴⁵. W ciągu kilku kolejnych lat Lipiński przygotował dla czasopisma „Przegląd Historyczno-Wojskowy” szereg artykułów ukazujących zmagania wojsk Rzeczypospolitej pod Smoleńskiem w latach 1632–1634⁴⁶. Przed nim zagadnieniem tym zajmował się jedynie W. Czermak⁴⁷. Okres ten autor wybrał nieprzypadkowo. Kampania Władysława IV była ostatnim akordem przewagi państwa polsko-litewskiego nad Moskwą na pomoście bałtycko-czarnomorskim. Nie zmieniły tego sukcesy na Ukrainie odniesione w 1660 r., a przedstawione przez A. Hniłkę, gdyż Rosja była w stanie narzucić w 1667 r. osłabionej wojną domową Rzeczypospolitej niekorzystne warunki rozejmowe w Andruszowie, co zachwiało jej pozycją w Europie Wschodniej. Należy podkreślić, że Lipiński przygotowując ten temat przeprowadził skrupulatną kwerendę, zarówno rękopisów, jak i dostępnych mu edycji źródłowych. Dokładne wykorzystanie tych materiałów, w połączeniu z dbałością o szczegóły oraz czytelnym, chronologiczno-rzeczowym układem wewnętrznym tekstów, zaowocowało powstaniem cyklu opracowań odpowiadającym wymaganiom współczesnej monografii naukowej – uważam, że również obecnie spełniłyby one

*historyczno-politologiczna Władysława Lypynskiego a współczesna Ukraina. Międzynarodowa konferencja naukowa: Kijów – Luck – Krzemieniec (2–3 czerwca 1992 r.), „Przegląd Wschodni” 1992/1993, nr 2, z. 1, s. 241–242; B. Gancarz, *My, szlachta ukraińska... Zarys życia i działalności Wacława Lipińskiego 1882–1914*, Kraków 2007.*

⁴⁴ M. Nagielski, *Postowie*, [w:] W. Lipiński, *Wojna smoleńska 1632–1634*, Zabrze 2012, s. 247.

⁴⁵ K. Komorowski, I. Sawicka, *Wacław Lipiński...*, s. 45.

⁴⁶ Zob. W. Lipiński, *Materiały i źródła do wojny smoleńskiej 1632–1634*, „PHW” 1930, t. 2, z. 1, s. 119–141; W. Lipiński, *Stosunki polsko-rosyjskie w przededniu wojny smoleńskiej 1632–1634 i obustronne przygotowania wojskowe*, „PHW” 1931, nr 4, s. 235–271; W. Lipiński, *Początek działań rosyjskich w wojnie smoleńskiej 1632–1634*, „PHW” 1932, nr 5, z. 1, s. 29–61; W. Lipiński, *Organizacja odsieczy i działania wrześnie pod Smoleńskiem w r. 1633*, „PHW” 1933, nr 6, s. 173–225; W. Lipiński, *Działania wojenne polsko-rosyjskie pod Smoleńskiem od października 1632 r. do września 1633 r.*, „PHW” 1932, nr 5, s. 165–201; W. Lipiński, *Bój o Zaworonkowe Wzgórze i osaczenie Szeina pod Smoleńskiem (16–30 października 1633 r.)*, „PHW” 1935, nr 7, s. 39–74; W. Lipiński, *Kampania zimowa 1633/1634 i kapitulacja Szeina*, „PHW” 1935, nr 7, s. 217–255. Oprócz tego Lipiński opublikował artykuły: *Autorstwo diariusza wojny moskiewskiej 1632–1634 zw. Diariuszem Krzysztofa Radziwiłła*, „Kwartalnik Historyczny” („KH”) 1934, r. 48, s. 578–587; W. Lipiński, *Relacja Krzysztofa Radziwiłła z wojny moskiewskiej 1632–1634*, „PHW” 1935, nr 7, s. 116–121.

⁴⁷ W. Czermak, *Wojna smoleńska z r. 1632–1634*, „KH” 1896, nr 10, s. 733–755.

kryteria przy nadawaniu stopnia naukowego. W artykułach Lipińskiego czytelnik zapozna się nie tylko z okolicznościami rozpoczęcia, przebiegiem i skutkami działań wojennych, ale prześledzi dokładny skład i liczebność wojsk autoramentu narodowego i cudzoziemskiego (w tym nazwiska oficerów średniego i wyższego szczebla). Lipiński pokusił się o przedstawienie rosyjskich przygotowań do wojny oraz szczegółowych danych w narysowanych przez siebie tabelach i wykazach *Ordre de Bataille*, co zwiększyło przejrzystość jego wywodów. Godnym podkreślenia jest, że autor nie uciekał w swoich rozważaniach od trudnych zagadnień funkcjonowania aparatu skarbowo-wojskowego, w tym sejmu, odgrywającego kluczową rolę w procesie uruchamiania maszyny wojennej Rzeczypospolitej.

Obecnie, pomimo dostępu do zasobów archiwów szwedzkich i rosyjskich, ustalenia Lipińskiego wytrzymują próbę czasu, a tylko gdzieś zostały uszczegółowione, jak zauważyli Andrzej Haratym i Dariusz Kupisz, autorzy najnowszych opracowań o kampanii smoleńskiej⁴⁸. Nasuwa się w związku z tym pytanie, który z mistrzów Lipińskiego z okresu jego studiów na UJ, ukształtował jego dojrzałe podejście do metodyki badań historycznych. Przypuszczać należy, że decydujący wpływ na warsztat Lipińskiego miał Kutrzeba, polihistor, umiejętnie piszący rozprawy przekrojowe epokowo, który opracował pierwszą nowoczesną syntezę dziejów polskich instytucji ustrojowych (*Historia ustroju Polski w zarysie*)⁴⁹. Prace Lipińskiego z nowożytności wyróżniają się pod względem warsztatowym na tle innych monografii, które powstały przed wojną. Pod tym względem, temu historykowi w mundurze zdecydowanie bliżej było do dorobku W. Tokarza i jego ucznia Stanisława Herbsty⁵⁰, aniżeli do opracowań, które wyszły z kręgu W. Sobieskiego, między innymi autorstwa Kazimierza Lepszego⁵¹.

Mając odpowiedni dorobek, Lipiński rozpoczął w 1935 r. na Uniwersytecie Lwowskim starania o habilitację z historii. W tym celu przedłożył trzy prace z prośbą o wszczęcie procedury: *Walka zbrojna o niepodległość Polski w latach 1905–1918*, cykl tekstów o kampanii Władysława IV oraz, dość prowokacyjnie, książkę *Wielki Marszałek*. Zabiegi aspiranta wywołały kontrowersje we władzach uczelni (próbowano nawet przenieść przewód na Uniwersytet Warszawski) oraz w Ministerstwie Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego, mając podtekst polityczny związany ze śmiercią W. Sobieskiego. Ostatecznie Lipiński uzyskał

⁴⁸ A. Haratym, *Obrona Smoleńska 1632–1634 – wybrane problemy*, [w:] *Studia z dziejów Rzeczypospolitej z Państwem Moskiewskim...*, s. 189; D. Kupisz, *Smoleńsk 1632–1634*, Warszawa 2001, s. 7.

⁴⁹ S. Salmonowicz, *Oratio pro domo sua, czyli kilka uwag o nauce historii prawa w Polsce*, „Miscellanea Historico-Iuridica” 2011, t. 10, s. 30–31.

⁵⁰ W. Tokarz, *Wojna polsko-rosyjska 1830 i 1831 roku*, Warszawa 1930, t. 1–2; S. Herbst obronił w Warszawie w 1931 r. pracę pt. *Wojna inflancka 1600–1602*, wydaną drukiem w Warszawie w 1938 r. W 2006 r. monografia została wznowiona nakładem wydawnictwa Inforteditions.

⁵¹ K. Lepszy, *Oblężenie Krakowa przez arcyksięcia Maksymiliana*, Kraków 1929; wyd. 2, Oświęcim 2015.

stopień naukowy w 1936 r., spotykając się z atakami ze strony środowisk narodowych, podważających jego kompetencje merytoryczne⁵².

Warto dodać, że Lipiński był również autorem biogramu artylerzysty Mikołaja Abrahamowicza w *Polskim słowniku biograficznym*⁵³. W latach 30. napisał trzy krótkie artykuły popularyzatorskie w ujęciu syntetycznym: *Początki wojen z Turcją i Moskwą*, *Potęga ostatnich Jagiellonów* oraz *Kilka uwag nad dziejami wojskowości polskiej do w. XVI*⁵⁴. Wymienione teksty były jednakże tylko powieleniem też starszej historiografii, zwłaszcza prac Mariana Kukiela, S. Kutrzeby oraz W. Sobieskiego, w tym ostatnim przypadku odnośnie roli pospolitego ruszenia.

Na koniec niniejszego artykułu należy zauważyć, że Hniłkę i Lipińskiego łączyła nie tylko służba wojskowa w Legionach, a później WP, prowadzenie badań w zakresie wojen Rzeczypospolitej z Moskwą, krakowska *Alma Mater* i praca w WBH, ale również wypadki powojenne. Pierwszy z nich w 1945 r. został aresztowany w Krakowie przez NKWD i jego los do dzisiaj pozostaje nieznanymi, drugiego w 1947 r. pojmą Ministerstwo Bezpieczeństwa Publicznego, a następnie sąd skazał na śmierć. Karę wprawdzie zamieniono na pozbawienie wolności, lecz Lipińskiego najprawdopodobniej zamordowano w więzieniu we Wronkach w 1949 r.⁵⁵ Obydwaj zapłacili najwyższą cenę za służbę publiczną w niepodległej Polsce, trwale zapisując się w polskiej historiografii wojskowej, co potwierdzają najnowsze badania nad armią koronną.

Bibliografia

Archiwalia

Warszawa, Centralne Archiwum Wojskowe Wojskowego Biura Historycznego, sygn. 573+4072, Akta Personalno-Odnaczeniowe, Hniłko Antoni.

Warszawa, Centralne Archiwum Wojskowe Wojskowego Biura Historycznego, sygn. 6380+3970, Akta Personalno-Odnaczeniowe, Lipiński Wacław.

Literatura

Ajnenkiel A., *Wojskowy Instytut Historyczny – dzieje, aktualna sytuacja i perspektywy*, [w:] *Stan i perspektywy rozwoju historii wojskowej w Polsce. III Ogólnopolskie Fo-*

⁵² Wnioski z dyskusji z prof. Przemysławem Żukowskim podczas konferencji „Klio w mundurze...”; M. Gałęzowski, *Wzór Piłsudczyka...*, s. 59–60; H. Wereszyński, *Lipiński Wacław...*, s. 401.

⁵³ W. Lipiński, *Abramowicz vel Abrahamowicz Mikołaj*, [w:] *PSB*, t. 1, 1935, s. 14–15.

⁵⁴ Zob. W. Lipiński, *Początki wojen z Turcją i Moskwą*, „Strzelec” 1928, nr 2, s. 12; W. Lipiński, *Potęga ostatnich Jagiellonów*, „Strzelec” 1928, nr 3, s. 8–9; W. Lipiński, *Wojska zaciężne w czasach Jagiellonów*, „Strzelec” 1928, nr 10, s. 20; W. Lipiński, *Kilka uwag nad dziejami wojskowości polskiej do w. XVI*, „PHW” 1931, z. 1, s. 143–158.

⁵⁵ Zob. D. Strojnowska, K. Kłoczek, *Bracia Hniłkowie...*, s. 135–139; M. Gałęzowski, *Wzór Piłsudczyka...*, s. 417–420.

- rum Historyków Wojskowych, Toruń 5–6 grudnia 1996*, red. W. Rezmer, Z. Karpus, Wydawnictwo UMK, Toruń 1997, s. 15–30.
- Autorstwo diariusza wojny moskiewskiej 1632–1634 zw. Diariuszem Krzysztofa Radziwiłła*, „Kwartalnik Historyczny” 1934, r. 48, s. 578–587.
- Balcerek M., *Liczebność, skład i szyk obydwu walczących stron w bitwie pod Kircholmem*, [w:] *Kircholm 1605. Zeszyty Historyczne*, red. J. Hryniewicz, Stowarzyszenie „Inflanty”, Riga 2010, s. 17–44.
- Bocheński A., Łoś S., Bączkowski W., *Problem polsko – ukraiński w ziemi czerwińskiej*, Wydawnictwo „Polityka”, Warszawa 1939.
- Ciesielski T., *Sprzęt artyleryjski Rzeczypospolitej Obojga Narodów w XVIII w. (do 1789 r.)*, „Zbroeznav” 2014, s. 270–289.
- Czermak W., *Wojna smoleńska z r. 1632–1634*, „Kwartalnik Historyczny” 1896, nr 10, s. 733–755.
- Dziewanowski-Stefańczyk B., *Pieniądz w służbie króla i Rzeczypospolitej. Polityka monetarna w dyskursie sejmowym w latach 1658–1668*, Wydawnictwo Sejmowe, Warszawa 2020.
- Filipczak-Kocur A., *Skarbowość Rzeczypospolitej 1587–1648: projekty, ustawy, realizacja*, Wydawnictwo Sejmowe, Warszawa 2006.
- Filipowicz M., *Gente Polonus Natione Ruthenus: Wiaczesław Łypynskij [Wacław Lipiński] 1882–1931*, „Tygodnik Powszechny” 1992, nr 34, s. 8.
- Filipowicz M., *Spuścizna historyczno-politologiczna Wiaczesława Łypynskiego a współczesna Ukraina. Międzynarodowa konferencja naukowa: Kijów – Łuck – Krzemieniec (2–3 czerwca 1992 r.)*, „Przegląd Wschodni” 1992/1993, nr 2, z. 1, s. 241–242.
- Gałęzowski M., *Wzór Pilsudczyka, Wacław Lipiński 1896–1949. Żołnierze, historia, działacz polityczny*, Wydawnictwo Neriton, Warszawa 2001.
- Gancarz B., *My, szlachta ukraińska... Zarys życia i działalności Wacława Lipińskiego 1882–1914*, Wydawnictwo Arcana, Kraków 2007.
- Haratym A., *Obrona Smoleńska 1632–1634 – wybrane problemy*, [w:] *Studia z dziejów Rzeczypospolitej z Państwem Moskiewskim w XVI–XVII wieku*, red. K. Bobiatyński, P. Gawron, M. Nagielski, Wydawnictwo Inforteditions, Zabrze 2013, s. 188–199.
- Herbst S., *Wojna inflancka 1600–1602*, Warszawa 1938; wyd. 2, Wydawnictwo Inforteditions, Zabrze–Tarnowskie Góry 2006.
- Hniłko A., *Aqua Andrzej 'dell*, [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. 1, 1935, s. 146–147.
- Hniłko A., *Arciszewski Krzysztof*, [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. 1, 1935, s. 151–154.
- Hniłko A., *Beaulieu de Henryk (Deboli)*, [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. 5, 1939–1946, s. 41.
- Hniłko A., *Brion de Piotr*, [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. 2, 1936, s. 438.
- Hniłko A., *Brühl Alojzy Fryderyk*, [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. 3, 1937, s. 13–16.
- Hniłko A., *Denhoff Ernest Bogusław*, [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. 5, 1939–1946, s. 108.
- Hniłko A., *Bitwa pod Słobodyszczem, w r. 1600*, „Przegląd Historyczno-Wojskowy” 1929, nr 2, s. 193–206.
- Hniłko A., *Inwentarz cekauzu kamienieckiego z r. 1789*, „Przegląd Historyczno-Wojskowy” 1932, nr 5, s. 104–118.

- Hniłko A., *Józefa Naronowicza-Naronieckiego plan bitwy pod Kircholmem z r. 1659*, „Przegląd Historyczno-Wojskowy” 1934, nr 7, s. 126–133.
- Hniłko A., *Nieco o artylerii polskiej XVII w. i jej słownictwie. Na podstawie „Archeologii” Diego Uffana w przekładzie Jana Dekana*, „Przegląd Artyleryjski” 1925, nr 6, s. 187–197.
- Hniłko A., *Przygotowanie artylerii koronnej na wyprawę 1683 r.*, „Przegląd Historyczno-Wojskowy” 1933, nr 6, s. 104–107.
- Hniłko A., *Wyprawa cudnowska w 1660 r.*, Wojskowy Instytut Naukowo-Wydawniczy, Warszawa 1931; wyd. 2, Wydawnictwo Napoleon V, Oświęcim 2012.
- Hniłko A., *Włosi w Polsce*, cz. 1: *Tytus Liwiusz Boratyni. Dworzanin króla Jana Kazimierza. Mincarz i uczony*, Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego, Kraków 1923.
- Hundert Z., *Między buławą a tronem. Wojsko koronne w walce stronnictwa malkontentów z ugrupowaniem dworskim w latach 1669–1673*, Wydawnictwo Napoleon V, Oświęcim 2014.
- Komorowski K., Sawicka I., *Wacław Lipiński. Żołnierz, historyk, publicysta*, Warszawa 1999.
- Kostrzębski W., *Jan Thamm, probierz pełniący obowiązki mincmistrza w mennicy krakowskiej od 1655 do 1658 roku. Przyczynek do historii mennic za Jana Kazimierza*, „Wiadomości Numizmatyczno-Archeologiczne” 1896, nr 2, s. 41–47.
- Kostrzębski W., *Niektóre wiadomości o mennicach za Jana Kazimierza*, „Wiadomości Numizmatyczno-Archeologiczne” 1898, nr 3, s. 433–445.
- Kupisz D., *Smoleńsk 1632–1634*, Wydawnictwo Bellona, Warszawa 2001.
- Lepszy K., *Obłężenie Krakowa przez arcyksięcia Maksymiliana*, Kraków 1929; wyd. 2, Wydawnictwo Napoleon V, Oświęcim 2015.
- Lipiński W., *Abramowicz vel Abrahamowicz Mikołaj*, [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. 1, 1935, s. 14–15.
- Lipiński W., *Bój o Żaworonkowe Wzgórza i osaczenie Szeina pod Smoleńskiem (16–30 października 1633 r.)*, „Przegląd Historyczno-Wojskowy” 1935, nr 7, s. 39–74.
- Lipiński W., *Działania wojenne polsko-rosyjskie pod Smoleńskiem od października 1632 r. do września 1633 r.*, „Przegląd Historyczno-Wojskowy” 1932, nr 5, s. 165–201.
- Lipiński W., *Kampania zimowa 1633/1634 i kapitulacja Szeina*, „Przegląd Historyczno-Wojskowy” 1935, nr 7, s. 217–255.
- Lipiński W., *Kilka uwag nad dziejami wojskowości polskiej do w. XVI*, „Przegląd Historyczno-Wojskowy” 1931, nr 1, s. 143–158.
- Lipiński W., *Materiały i źródła do wojny smoleńskiej 1632–1634*, „Przegląd Historyczno-Wojskowy” 1930, nr 2, s. 119–141.
- Lipiński W., *Organizacja odsieczy i działania wrześniowe pod Smoleńskiem w r. 1633*, „Przegląd Historyczno-Wojskowy” 1933, nr 6, s. 173–225.
- Lipiński W., *Początek działań rosyjskich w wojnie smoleńskiej 1632–1634*, „Przegląd Historyczno-Wojskowy” 1932, nr 5, s. 29–61.
- Lipiński W., *Potęga ostatnich Jagiellonów*, „Strzelec” 1928, nr 3, s. 8–9.
- Lipiński W., *Relacja Krzysztofa Radziwiłła z wojny moskiewskiej 1632–1634*, „Przegląd Historyczno-Wojskowy” 1934, nr 7, s. 116–121.

- Lipiński W., *Spuścizna po wojnach kozackich, a chwila dzisiejsza*, „Rząd i Wojsko” 1920, nr 24, s. 12–14.
- Lipiński W., *Stosunki polsko-rosyjskie w przededniu wojny smoleńskiej 1632–1634 i obustronne przygotowania do wojny*, „Przegląd Historyczno-Wojskowy” 1931, nr 4, s. 235–271.
- Lipiński W., *Walka zbrojna o niepodległość Polski 1905–1918*, Wojskowy Instytut Naukowo-Wydawniczy, Warszawa 1931.
- Lipiński W., *Wielki Marszałek*, Drukarnia Gebethner i Wolff, Warszawa 1936.
- Lipiński W., *Wojska zaciężne w czasach Jagiellonów*, „Strzelec” 1928, nr 10, s. 20.
- Maroń J., *Kluszyn i Cudnow a operacyjny wymiar wojny w epoce wczesnonowżytnej*, [w:] *Studia z dziejów Rzeczypospolitej z Państwem Moskiewskim w XVI–XVII wieku*, red. K. Bobiatyński, P. Gawron, M. Nagielski, Wydawnictwo Inforteditions, Zabrze 2013, s. 278–289.
- Maroń J., *O osobliwościach polskiej historiografii wojskowej*, Wydawnictwo Chronicon, Wrocław 2013.
- Maroń J., *Pogmatwana genealogia. O warszawskiej szkole historyczno-wojskowej*, „Rocznik Biblioteki Uniwersyteckiej” 2013, t. 1, s. 258–259.
- Maroń J., *Wokół teorii rewolucji militarnej. Wybrane problemy*, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław 2011.
- Miśkiewicz B., *Polska historiografia wojskowa*, Wydawnictwo Adam Marszałek, Poznań 1996.
- Nagielski M., *Kampania cudnowska 1660 roku*, [w:] *Studia z dziejów Rzeczypospolitej z Państwem Moskiewskim w XVI–XVII wieku*, red. K. Bobiatyński, P. Gawron, M. Nagielski, Wydawnictwo Inforteditions, Zabrze 2013, s. 290–314.
- Nagielski M., *Postłowie*, [w:] W. Lipiński, *Wojna smoleńska 1632–1634*, Wydawnictwo Inforteditions, Zabrze 2012, s. 247.
- Ossoliński Ł., *Cudnow-Slobodyjszcze 1660*, Wydawnictwo Bellona, Zabrze 2006.
- Pachoński J., *Hniłko Antoni*, [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. 9, 1960–1961, s. 552.
- Roman W.K., *Centralne Archiwum Wojskowe 1918–1998: tradycje, historia, współczesność służby archiwalnej Wojska Polskiego*, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń 2009.
- Romański R., *Cudnow 1660*, Wydawnictwo Bellona, Warszawa 1996.
- Rybarski R., *Skarb i pieniądz za Jana Kazimierza, Michała Korybuta i Jana III*, Warszawa 1939; wyd. 2, Wydawnictwo Napoleon V, Oświęcim 2015.
- Salmonowicz S., *Oratio pro domo sua, czyli kilka uwag o nauce historii prawa w Polsce*, „Miscellanea Historico-Iuridica” 2011, t. 10, s. 30–31.
- Stawecki P., *General Marian Kukiel jako szef Biura Historycznego Sztabu Generalnego i jego konflikt z marszałkiem Józefem Piłsudskim w 1925 r.*, „Przegląd Historyczny” 1987, nr 3, s. 493–516.
- Strojnowska D., K. Kłoczek, *Bracia Hniłkowie*, Księgarnia Akademicka, Kraków 2008.
- Szelągowski A., *Pieniądz i przewrót cen w Polsce w XVI i XVII w.*, Towarzystwo Wydawnicze, Lwów 1902.
- Teodorczyk J., *Tajemnice zwycięstwa, czyli bitwa pod Kircholmem w ikonografii z XVIII w.*, „Muzealnictwo Wojskowe” 2005, nr 8, s. 373–402.

- Teodorczyk J., Żygulski Z., *Dwugłos o bitwie pod Kircholmem. Historia i ikonografia*, „Rocznik Historii Sztuki” 1999, nr 24, s. 97–130.
- Tokarz W., *Wojna polsko-rosyjska 1830 i 1831 roku*, Wojskowy Instytut Naukowo-Wydawniczy, Warszawa 1930, t. 1–2.
- Wereszyński H., *Lipiński Wacław*, [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. 17, 1972, s. 401–402.
- Wimmer J., *Wojsko polskie w drugiej połowie XVII w.*, Wydawnictwo Napoleon V, Oświęcim 2013.
- Wisner H., *Kircholm 1605*, Wydawnictwo MON, Warszawa 1987.
- Wojna polsko-moskiewska pod Cudnowem, odprawiona za panowania króla Jana Kazimierza pod wodzą Stanisława Potockiego, wojewody krakowskiego i Jerzego Lubomirskiego, marszałka koronnego w roku Pańskim 1660*, oprac. A. Hniłko, Wojskowy Instytut Naukowo-Wydawniczy, Warszawa 1922.